

УДК: 159.923.37; 130.122

© Солодухова О.Г., 2015 р.
orcid.org/0000-0002-7968-0322

О.Г. Солодухова
ДВНЗ “Донбаський державний педагогічний
університет”, м. Слов'янськ

ВИРАЖЕННЯ ІНТИМНИХ ПОЧУТТІВ СУБ'ЄКТА В МІФАХ ЗАСОБАМИ АРХЕТИПНОЇ СИМВОЛІКИ

Дослідження архетипної символіки у процесі пізнання внутрішньої суперечності психіки суб'єкта під час глибинної психокорекції зумовлено невизначеністю питання про специфіку методів її дослідження та відсутністю глибокого аналізу феномена внутрішніх суперечностей. Архетипна символіка – це символіка, яка виражає зміст колективного несвідомого, що значною мірою має спільні характеристики для всього людства, але набуває індивідуального значення в конкретних виявах активності суб'єкта. Саме архетипи сприяють відтворенню несвідомого змісту, пов'язаного з інтимними почуттями до близьких людей. В роботі вивчаються роль і значення архетипів у міфології як засобу вираження неусвідомленого досвіду людства.

Ключові слова: архетип, символ, колективне несвідоме, міф, стосунки з батьками, ставлення до матері, особистісна проблема.

О.Г. Солодухова

ВЫРАЖЕНИЕ ИНТИМНЫХ ЧУВСТВ СУБЪЕКТА В МИФАХ СРЕДСТВАМИ АРХЕТИПНОЙ СИМВОЛИКИ

Исследование архетипной символіки в процессе познания внутренней противоречивости психіки субъекта во время глубинной психокоррекции обусловлено неопределенностью вопроса о специфике методов её исследования и отсутствием глубокого анализа феномена внутренних противоречий. Архетипная символіка – это символіка, выражающая содержание коллективного бессознательно, имеющего общие характеристики для всего человечества, но приобретающего индивидуальное значение в конкретных проявлениях активности субъекта. Именно архетипы способствуют воспроизведению неосознанного содержания, связанного с интимными чувствами к близким людям. В работе показаны роль и значение архетипов в мифологии как средства выражения неосознаваемого опыта человечества.

Ключевые слова: архетип, символ, коллективное бессознательное, миф, отношения с родителями, отношение к матери, личностная проблема.

O.G. Soloduhova

EXPRESSION OF INTIMATE FEELINGS OF THE SUBJECT IN MYTHS MEANS OF ARCHETYPE SYMBOLICS

Research archetype symbolics in the course of knowledge of internal discrepancy of mentality of the subject during deep psychocorrection is caused by uncertainty of a

question on specificity of methods of its research and absence of the deep analysis of a phenomenon of internal contradictions. The archetype symbolics is the symbolics expressing the maintenance collective unconscious, having general characteristics for all mankind, but getting individual value in concrete displays of activity of the subject. Archetypes promote reproduction of not realized maintenance connected with intimate feelings to close people. In work the role and value of archetypes in mythology as means of expression of not realized experience of mankind are shown.

Keywords: an archetype, a symbol, collective unconscious, a myth, relations with parents, the relation to mother, a personal problem.

Постановка проблеми. Для підвищення рівня професійної кваліфікації і загальної культури майбутніх фахівців важливо вивчати і впроваджувати в навчально-виховний процес сучасні психологічні технології і забезпечувати підготовку психологів різними методами психокорекції. Практична психологія орієнтується на цілісне пізнання психіки суб'єкта, в її свідомих і несвідомих проявах, що потребує якісно нових методів на відміну від традиційних, якими користується академічна психологія. Дослідження архетипної символіки у процесі пізнання внутрішньої суперечності психіки суб'єкта під час глибинної психокорекції зумовлена невідзначеністю питання про специфіку методів його дослідження та відсутністю глибокого аналізу феномена “внутрішніх суперечностей”[3]. Зокрема, хоча проблема внутрішніх суперечностей суб'єкта була в полі зору багатьох дослідників (О.І. Донцов, М.М. Карамушка, Є.О. Клімов, Т. Зелінська і ін.), все ж вона залишається досі відкритою.

Глибиннопсихологічна корекція передбачає цілісний підхід до пізнання деструкцій психіки людини, що пов'язані з несвідомою сферою. У літературі існують різні погляди вчених на феномен несвідомого (А. Адлер, О. Ранк, З. Фрейд, К.-Г. Юнг, Т. Яценко). У свій час К.-Г. Юнг вважав, що несвідоме – це сутність, яка не несе ніякої загрози і є небезпечною лише тоді, коли свідоме ставиться до нього неадекватно. Коли несвідоме штучно ізолюється, відштовхується, то воно буде домінувати над свідомістю людини. За К.-Г. Юнгом, існує індивідуальне і колективне несвідоме. Саме для позначення недоступних для людини психічних процесів автор вживав термін “несвідоме”, щоб окреслити психічну систему, яка має власні закони, функції. Це індивідуальне несвідоме, яке, за думкою К.-Г. Юнга, закінчується дитячими споминами, які витіснилися, а його образи наповнені і пережиті. В той же час є психічна активність, яка виходить за межі індивідуального досвіду людини і співвідноситься з інстинктами людства. Її автор назвав колективним несвідомим, загальним і універсальним для всіх людей. Основою колективного несвідомого є архетипи [10].

У психологічній науці існують різноманітні погляди на сутність архетипів. Так, К.-Г. Юнг вважав, що архетипи – це початкові, загальнолюдські образи і мотиви, найдавніші форми уявлення людства, це інстинкти, що виражені та представлені у свідомості через образи. Архетипи – це початковий образ певної актуальної потреби і базуються вони (архетипи) навколо досвіду людини, який стосується основних моментів її життя: народження, любові, шлюбу, розлуки, смерті.

На природу архетипічного, підкреслює Р. Гордон [4], існує два протилежні погляди: одні бачать у них елементарну архаїчну силу, яку нам треба перерости і стримувати у собі, а інші бачать у них протирічне і надособистісне керівництво всередині нас, якому нам слід підкорятись без сумніву. Перша точка зору може заперечувати або ж стримувати ріст людської чутливості і потреби в поезії, мистецтві, почутті цінності і осмисленості життя, а друга – що ідеалізує архетипічне, може заважати людському процесу становлення людини.

В контексті досліджуваної нами проблеми важливим є вивчення символіки представниками психоаналітичного напрямку (З. Фрейд, К.-Г. Юнг, О. Ранк, К. Абрахам та ін.), які розглядали сновидіння як джерела для вивчення символіки. На думку З. Фрейда, сновидіння є психічним феноменом, тлумачення якого полягає у виявленні змісту несвідомого. Автор вважав, що в основі сновидіння лежать бажання, витісненні в сферу несвідомого, або ж згадки, що є неприємними для суб'єкта. Коли функції свідомості порушуються фантазії, сон, патологічні стани, – то витіснений психічний зміст знову виходить назовні, але відбувається його маскування в символах. В зв'язку з цим Фрейд наголошував, що символізується лише те, що було витіснено. Найбільший вплив на уяву суб'єкта мають неусвідомлені, витісненні уявлення, а не свідомі [8].

Архетипна символіка – це символіка, яка виражає зміст колективного несвідомого, що значною мірою має спільні характеристики для всього людства, але набуває індивідуального значення в конкретних виявах активності суб'єкта. Архетипи виявляються у тому, що формуються навколо основної центральної ідеї, яка залишається незмінною, хоча уявлення суб'єкта про ситуацію можуть відрізнятися.

Феномен архетипу є надособистісним надбанням і набуває індивідуального значення у виявах активності окремого суб'єкта. Саме архетипи сприяють об'єктивуванню несвідомого змісту, пов'язаного з інтимними почуттями до близьких людей. За допомогою символів, що виявляються в міфах, зміст несвідомого пов'язаний з витісненими лібідозними потягами, що формуються в умовах едіпової залежності, тому вони включають позитивні і негативні аспекти почуттів, їх амбівалентність.

Виклад основного матеріалу. Проблема, яку ми розглядаємо - вираження інтимних почуттів суб'єкта до близьких людей у міфах за допомогою архетипної символіки потребує визначення поняття «символ», особливо розуміння глибинно-психологічного його змісту, що сприяє об'єктивації змісту несвідомого. Так, С.С. Аверинцев [2] вважає, що символ – це знак, прикмета, це цілісна ідейно-образна структура, що узагальнено відображає реальні предмети, явища. Символи присутні в усіх галузях людської діяльності. Основною ознакою символу, на думку С.С. Аверинцева, є те, що “зміст символу об'єктивно репрезентує себе не як наявність, а як динамічну тенденцію: він не даний, а заданий. Цей зміст не можна пояснити, зводячи його до однозначної логічної форми, а можна лише пояснити, порівнюючи його з подальшими символічними поєднаннями” [2, 115]. К.-Г. Юнг вважав, що символом називається термін чи навіть образ, що має крім загальнопредметного ще додатковий зміст, пов'язаний з чимось непевним, невідомим. Символічним є таке слово чи образ, значення якого виходить за межі прямого і точного формулювання чи пояснення.

У науковій літературі існують різні способи класифікації символів. Так, В. Стюарт запропонував таку їх класифікацію: природа, тварина, людина, релігія, міфологічні абстрактні або спонтанні символи. Символ існує на кількох рівнях: життя природи, фізичне життя людини, соціальне і духовне життя індивіда.

Міфи, казки, сновидіння, на думку Е. Фрома, написані “мовою символів, з допомогою якої внутрішні переживання, почуття та думки стають доступними для розуміння суб'єктом. Мова символів, – зазначав Е. Фром, – це мова, в якій зовнішній світ є символом внутрішнього світу, символом душі і розуму” [9, 185]. Е. Фром виділив такі групи символів: умовні символи, якими люди керуються у повсякденному житті; випадкові символи – протилежні до умовних, в яких теж відсутній внутрішній зв'язок між символом і тим, що він символізує, зв'язок між подією і символом встановлює сама людина, тому зміст символів в окремих людей відрізняється; універсальні символи – в яких між символом і тим, що він означає, є внутрішній зв'язок, який сприймається майже однаково всіма людьми.

Архетипна символіка адаптована до соціуму, оскільки відображає індивідуальний неповторний досвід суб'єкта, що детермінується фіксаціями дитинства. Архетипна символіка перебуває в складній багаторівневій залежності, що ускладнює процес інтерпретації.

У своїх роботах Т.С. Яценко звертає увагу на те, що архетипи “не лише виявляються у казках і міфах, а під їхнім впливом формуються з дитинства. Вони відображають несвідому драму душі, тому в конкретному вияві архетип має індивідуальне забарвлення, відображуване символами” [12]. Автор наголошує, що архетипи – це не лише здатність психіки пере-

давати зміст в образах ,а й можливість пізнавати логічний зміст несвідомого. Архетипи пояснюються через співвіднесеність з міфами, казками .

Слід згадати, що такі вчені, як К.-Г. Юнг, О. Ранк, К. Абрахам, Е. Нойман, С. Гроф, О.Ф. Лосев та ін. вважали міфологію засобом неусвідомленого загального досвіду людства через архетипи.

У енциклопедії “Міфи народів світу” відмічено, що міф є продуктом колективного несвідомого, досвідом, який людство набувало впродовж свого історичного досвіду. Міф є осмисленням світу, спробою його зрозуміти. Первісна людина не відокремлювала себе від довкілля, тому переносила свої почуття і властивості на природу. Міф забезпечує взаємозв'язок між людиною, природою та культурою, допомагає в цілісному сприйнятті реальності та надає можливість упорядковувати хаос життя. Міфи є осмисленням світу, спробою його зрозуміти його.

У праці “Тлумачення сновидінь” З. Фрейд уперше звернув увагу на міфологію; на основі міфу про царя Едіпа він намагався пояснити зміст сновидінь про смерть одного з рідних. За З. Фрейдом, продуктом першосхеми сімейних відносин є ненависть до одного і любов до другого з батьків, що викликає у дитини негативні почуття стосовно до члена сім'ї своєї статті. Саме цим можна пояснити поширення основних сюжетів сновидінь і статевий потяг до матері та прагнення смерті батька [8].

Як підкреслює Ж. Лакан, в грецькій міфології значна кількість міфів пов'язана з міфом про царя Едіпа, що відображують різні його сторони. Більш того, автор вважав, що сюжет про царя Едіпа наявний у кожному міфі. Міф про царя Едіпа відноситься до того періоду життя народу, який можна співставити з дитинством у житті людини. Будь-які бажання дитини не зникають, а витісняються і продовжують існувати у мріях. За думкою К. Абрахама [1], міф по суті містить у замаскованій формі дитячі бажання народу. З. Фрейд показав, що міф про царя Едіпа містить вираження дитячої сексуальності, які були витіснені під час виховання дитини [7]. Процес міфотворення є трансформацією архетипів у образи, що мають велике значення для творчості, оскільки вплив мистецтва, за К.-Г. Юнгом, полягає у відчутті архетипічних образів та можливості їх втілення у власні твори. Світ міфу є драматичним, бо охоплює дії, зусилля, сили, що борються і все це людина бачить у всіх явищах природи.

К.-Г. Юнг підкреслював, що у міфотворенні велику роль відіграють символи, які використовуються для маскування інтимних стосунків з матір'ю: ящик, скриня – це материнська утроба. При цьому автор вважав, що в основі інцестуозного бажання лежить не прагнення до статевого акту, а бажання знову стати немовлям, повернутися під опіку батьків, бути в материнській утробі з метою ще раз народитися.

Автор наголошує, що в міфах про вмерлого і воскреслого Бога Сонця (так звані “солярні міфи”) відображені інцестні зв'язки між матір'ю і сином. Сонце, заходячи за горизонт, не помирає, а повертається в материнське лоно і знову народжується.

Символи, що виражають архетип матері, мають як позитивний, так і негативний аспекти, з ними асоціюється материнська доброта, турбота, співчуття, підтримка, мотив відродження та воскресіння, але в негативному плані – це щось загадкове, темне, невідворотне, отруйне, те, що може поглинати. Доросла людина також потребує підтримки, любові, турботи – тому й простежується тенденція до пошуку тієї матері, яка була б до кінця життя поруч і забезпечила захищеність, хоча це і неможливо. Саме тому Е. Фром підкреслює, що з самого народження в людині наявні такі протилежні тенденції: прагнення вийти в світ і прагнення повернутися в материнське лоно; прагнення до пригод і прагнення до безпеки; бажання мати незалежність і пошук захисту і залежності. Мати є першою, але не єдиною людиною, що створює такі умови, згодом її місце посідає сім'я, народ, релігії та ін. Окрім того, архетип матері лежить в основі формування материнського комплексу. Мати є однією з найбільш значущих в житті дитини і одночасно відіграє велику роль у виникненні тривоги, напруженості, що, в свою чергу, активує архетип, може спричинити появу фантазій щодо інтимних стосунків між матір'ю і дитиною.

Характерним для міфів є мотив подорожі, що пов'язане з маскуванням почуттів до матері, оскільки, подорожуючи герой не знає спокою, не знаходить свого об'єкта, “оскільки він шукає, сам того не знаючи, загублену матір... міф про героя є міфом про наше несвідоме, яке відчуває невтомне пристрасне бажання, смуток за глибокими джерелами власного буття, за утробою матері, тобто за спільністю з безконечним життям у всіх його виявах” [11,110].

Джерелом мотиву, який передає прагнення інцесту з матір'ю, сестрою, донькою та смерті представника протилежної статті – є дитяча уява, наслідком чого є своєрідне сприйняття довкілля. Внутрішній протест людини виступав проти самої можливості таких стосунків, і тому у міфах такі бажання переносяться на небо – міфологічні герої мають загальнолюдські бажання, які підлягають витісненню, але виявляються у подвигу.

Символи міфів, казок стимулюють увагу людини, оскільки за ними стоять абстрактні поняття, які викликають реальні емоції. Так, образи Баби Яги, відьми, мачухи викликають негативні почуття, що можуть бути викликані близькими людьми. Образ мачухи виражається через символ Баби Яги, що постає як негативна сторона матері, яка карає, вимагає, оскільки дитині важко прийняти амбівалентність почуття до матері.

Дуже поширеним у міфах є символ води, з якої народжується індивід, а після своєї смерті досягає вод підземної ріки Стікса і плаває вічно. З. Фрейд [8] підкреслював, що народження людини уявляється як підняття дитини з колодязя, озера, моря.

Символ «вода» у різних світових міфах означає початок всього існуючого, принцип зачаття і народження, аналог материнського лона. Вода символізує початок життя, але вона і може завдати шкоди людині (згадаємо хоча б біблейський потоп). Отже, міфи свідчать про те, що мати має велике значення у житті суб'єкта як об'єкт, що забезпечує життя, але в той же час і може завдати шкоди. Особливо виникає конфлікт між матір'ю і дочкою, коли остання дорослішає. Мати обмежує свободу дочки, з одного боку, а з іншого її зрілість нагадує матері, що її власне сексуальне життя закінчується. У міфах ми зустрічаємо ту обставину, що у прадавньому суспільстві існувала жорстока і бездушна влада чоловіка-батька. Так, у міфах ми знаходимо мотиви того, що Хронос поїдає своїх дітей, а Зевс каструє свого батька, щоб захопити владу. Чим більш впливовий батько, тим частіше син досягає влади ціною смерті батька. В окремих міфах зустрічається мотив, коли герой власне народження сприймає як ворожу дію і звинувачує батьків, що вони його народили (викинули у вороже, загрозове життя). Бажання батька, щоб син не народжувався, часто завуальоване (про загрозу віщує оракул, чи батька попереджають у вісні). У міфах про героя зображується конфлікт між батьком та сином. Від батька йде загроза – і син його перемагає. Між ними виникає напруження, що найчастіше з'являється в конфліктній боротьбі за увагу матері (Едіп). У міфах часто простежується мотив інтимних стосунків між батьком і донькою, який не хоче її віддавати, ставлячи перед нареченими складні вимоги, які не можна виконати. Тобто, батько один хоче володіти донькою. За непоко-ру батько її переслідує, жорстоко карає.

Можна виділити декілька мотивів, які пов'язані з процесом самостановлення героя, формуванням почуттів до близьких йому людей. Так, Б.Г. Херсонський досліджував і виділив ряд комплексів, що відображують сюжети міфів. Згідно автора, комплекс – це сукупність пригнічених почуттів, думок, уявлень, що утворюють одне ціле. Автор виділив більше десяти таких комплексів. Так, згідно комплексу Медеї, ми помічаємо вороже ставлення матері до своїх дітей, бажання їхньої смерті. Причому, агресивне ставлення дружини до чоловіка переноситься на дітей, агресія, що спрямована на них, стосується чоловіка. Мати убиває своїх дітей з метою помститися чоловіку за зраду. Комплекс Федри пов'язаний з емоційною прив'язаністю матері до сина, коли вона постійно контролює його поведінку, перешкоджаючи його стосункам з іншими жінками. Комплекс Діани – це прагнення жінки стати чоловіком, змінюючи стать чи реалізуючи чоло-

вічий потенціал: вибір чоловічої професії, бути господарем у своїй сім'ї і т.д. Цікавим є комплекс Каїна, коли між братами виникають ворожі почуття (біблійна легенда про Каїна й Авеля). Основою цього комплексу є як конкурентні стосунки між дітьми однієї статі, так і прагнення бути єдиною дитиною у сім'ї. Комплекс Антігони полягає в тяжінні до батька, хоча агресивні почуття до матері не проявляються. Комплекс Геракла включає ненависть батька до своїх дітей. Комплекс Грїзельди полягає в інцестуозному потязі батька до доньки та небажанні віддавати її іншому чоловікові; батько здійснює особливий контроль за поведінкою доньки, обмежує її контакти [Цит. за 3]. Міфи різних народів світу мають спільні мотиви (міфи про вмерлого і воскреслого бога, мотив повторного народження, бажання повернення в материнську утробу, самонародження, народження від окремого з батьків та ін.), які найшли своє вираження в класифікації символів. Міфи відображають процеси ініціації та трансформації окремого суб'єкта, сприяють вираженню неусвідомленого змісту.

Міф можна розглядати (згідно з психоаналітичним підходом), як надлишок психічного життя певних форм душевних переживань. Тому головним мотивом створення міфів є конфлікти дитинства – стосунки з батьками. Джерелом мотиву, який передає прагнення інцесту з матір'ю, сестрою, дочкою та смерті представника протилежної статі є дитяча уява, наслідком якого є своєрідне сприйняття дійсності. Міфи відображають три символічні переходи, які пов'язані з важливими етапами життя, емоційними стосунками з близькими: з утробного стану – в життя; з дитинства до зрілості; з життя до смерті. Зокрема, можна виділити деякі елементи, що супроводжують міфи, наприклад, обряд ініціації – перехід від дитинства до дорослості виражається через небезпеку, через викрадання дітей. Ініціація – символічна репрезентація мотиву відділення дитини від батьків. Процес віддалення від батьків є необхідним, але досить складним.

К.-Г. Юнг відмічав, що лібідо необхідне для життя людства, і його коріння йде з глибини несвідомого і пов'язане з єдиним стовбуром людства: «кожен з нас лише відірвана від матері і глибоко посаджена гілка» [11, 307].

У період дорослішання дитина помічає, що її батьки вже не є такими ідеальними, з'являється почуття суперництва та образи на матір чи батька. Внаслідок цього у дітей виникає бажання змінити батьків, які б мали більш високий статус.

Аналізуючи міфи, можна помітити, що символічне народження героя представлено через протилежність, так, викидання у воду в реальному житті є загрозою для життя, а наявність такого мотиву в міфах пояснюється ворожістю до народження героя, оскільки батьки не бажають появи дитини, герой з'являється на світ проти їхньої волі.

Підсумовуючи, ми можемо помітити, що головною дійовою особою в міфі є “Я”, що намагається перенести дію в той час, коли “Я” здійснило подвиг – виступив проти батьків. Так як ця дія була виконана лише в дитинстві, то “Я” намагається приписати герою єдиний героїчний подвиг – опір батькові. Людина створювала міфи доти, доки в неї домінували егоїстичні прагнення. Тексти міфів у символічній формі передають приховані від людської свідомості бажання, пов'язані з інцестним тяжінням “між батьком і донькою, сином та матір'ю”, оскільки вони не сумісні зі свідомістю.

Висновок. У міфах збереглися згадки про той період розвитку людства, коли існувала можливість задоволення інтимних стосунків, потяги могли реалізуватися. З розвитком суспільства вони втратили можливість здійснюватись (бо табу), але не зникли, а збереглися у міфах. У міфах архетипна символіка сприяє об'єктивуванню табуйованих потягів, бажань, що пов'язані з дитячим переходом, тобто із взаєминами суб'єкта з батьками та витісненими почуттями до них. Витіснений матеріал не надходить до свідомості суб'єкта і тому, за З. Фрейдом, він змушений повторювати витіснене як переживання сьогодення, це переживання містить частину інфантильного сексуального досвіду.

Отже, індивід у процесі розвитку проходить певні етапи, такі, як статеве дозрівання, відрив від матері, криза середнього віку, смерть. При цьому суб'єкт намагається подолати труднощі і перешкоди. Саме цьому і допомагають традиції, колективні обряди, які містять прихований зміст, досвід різних поколінь. Мова міфів багатозначна. У кожному період життя символ наповнений індивідуальним змістом.

Проведений аналіз деяких міфів дозволяє твердити, що цікава ситуація дитинства визначає поведінку дорослої людини. Наслідком впливу батьків на дитину є формування особистісної проблеми, яка не усвідомлюється нею і породжує дисгармонію стосунків з оточуючими. Едипів комплекс характеризується наявністю амбівалентних почуттів у дитини, які проявляються у символіці міфів. Міфологічні образи в різних частинах світу дуже схожі, незважаючи на відмінності в культурі та історії різних народів, що дозволяє виділити універсальні праобрази-архетипи, які є спільними для всього людства і становлять надособистісним надбанням.

Література

1. Абрахам К. Сновидения и миф / К. Абрахам // Между Эдипом и Озирисом: становление психоаналитической концепции мира. — Львов: Инициатива; М.: Совершенство, 1998. — С. 65-76.

2. Аверинцев С.С. Символ. Краткая историческая энциклопедия. Т. 6. / С.С. Аверинцев. — М.: Наука, 1971. — С. 330.
3. Авраменко С.М. Архетипна символіка у процесі пізнання внутрішньої суперечливості психіки / С.М. Авраменко, І.В. Євтушенко, Н.В. Сивопляс. — Слов'янськ: П.П. «Канцлер», 2007. — 220 с.
4. Гордон Р. Исчезновение и нахождение: локализация архетипического опыта / Р. Гордон // Хрестоматия по глубинной психологии / Под. ред. Н.А. Хегай. — М.: ЧеРО, 1996. — 248 с.
5. Лакан Ж. Семинары. Книга 1. Работы Фрейда по технике психоанализа (1953/54) / Лакан Ж.; пер. с франц. — М.: Гнозис, Логос, 1998. — 432 с.
6. Мифы народов мира. Энциклопедия в 2 т. / Гл. ред. С.А. Топаров. — М.: Рос. энциклопедия, 1997.
7. Ранк О. Миф о рождении героя / Ранк О.; пер. с англ. — М.: «Рефл-бук»; К.: «Ваклер», 1997. — С. 252. — (Серия «Актуальная психология»).
8. Фрейд З. Толкование сновидений / З. Фрейд. — К.: Здоровье, 1991. — 382 с.
9. Фромм Э. Искусство любить / Фромм Э.; пер. с англ. — М.: Республика, 1992. — 210 с.
10. Юнг К.-Г. Архетип и символ / Юнг К.-Г.; пер. с англ.: Ренессанс, 1991. — 304 с.
11. Юнг К.-Г. Бессознательное рождение героя // Между Эдипом и Озирисом. Становление психоаналитической концепции мира / Сборник / Под ред. В. Менжулина и др. — Львов: Инициатива; М.: Совершенство, 1998. — С. 350-395.
12. Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції. Активне соціально-психологічне навчання. Навч. посіб / Т.С. Яценко. — К.: Вища школа, 2004. — 679 с.